

Dziedzictwo wydawnicze Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w II Rzeczypospolitej — stan dotychczasowej wiedzy i perspektywy badawcze

**The publishing heritage of the Polish Autocephalous
Orthodox Church in the Second Polish Republic
— the state of knowledge and research perspectives**

Słowa kluczowe: Prawosławie, Polski Kościół Prawosławny, wydawnictwa w II Rzeczypospolitej, metropolita Dionizy (Waledyński), działalność oświatowa, drukarstwo, Drukarnia Synodalna.

Key words: Orthodoxy, The Orthodox Church in Poland, publishing houses in the Second Polish Republic, Metropolitan Dionysius (Waledinski), educational activity, printing, Synodal Printing House.

Streszczenie

Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w okresie międzywojennym, pomimo wszelkich trudności w stosunkach z państwem i społeczeństwem, przeżywał okres ożywienia życia kościelnego. Metropolita Dionizy (Waledyński) dążył do rozwoju działalności kościelnej i edukacyjnej na wielu płaszczyznach. Za jeden z jego głównych kierunków upatrywał szeroko rozwinięte wydawnictwo książkowe, którego centrum stanowiła warszawska Drukarnia Synodalna. Artykuł analizuje historię i obecny stan badań nad wydawnictwami kościelnymi w międzywojennej Polsce, ocenia ich skalę i perspektywy dalszych badań. Autor dochodzi do wniosku, że pomimo

¹ Ks. dr Ivan Nikulin, wikariusz Parafii Prawosławnej św. wielkomęczennika Jerzego Zwycięzcy w Białymstoku.

obfitości badań nad historią Kościoła Prawosławnego w II Rzeczypospolitej, dzieje działalności wydawniczej pozostają praktycznie niezbadane.

Abstract

The Polish Autocephalous Orthodox Church in the interwar period, despite all difficulties in relations with the state and society, experienced a period of the church life revival. Metropolitan Dionizy (Waledyński) strove for wide-ranging church and educational activities. He picked a large-scale book publishing house as one of the main directions of it with the Warsaw Synodal Printing House as a center. The article analyzes the history and the current state of research on church publications in the interwar Poland, assesses their scale and prospects for further research. The author concludes that despite the abundance of research on the history of the Orthodox Church in the Second Polish Republic, the history of book publishing remains virtually unexplored.

Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w II Rzeczypospolitej przeszedł trudną, ale znaczącą drogę formowania się i rozwoju jako samodzielna jednostka kościelna. Pomimo różnych problemów nie ulega wątpliwości, że życie kościelne na terenie Rzeczypospolitej było bardzo aktywne. Ogromną rolę w odrodzeniu polskiego Kościoła odegrała osobowość jego pierwszego zwierzchnika, metropolity Dionizego (Waledyńskiego), misjonarza, administratora kościelnego, teologa i kaznodziei (Fedûkina 2010, 327–331). Jednym z ważnych aspektów kompleksowej działalności oświatowej metropolity Dionizego w Polsce była aktywna działalność wydawnicza. Warszawska Drukarnia Synodalna rozpoczęła swą pracę w 1923 r. i działała prężnie do 1 września 1939 r. (ostatecznie przestała istnieć po stłumieniu Powstania Warszawskiego w 1944 r). W ciągu nieco ponad 15 lat aktywnej działalności wydała ona cały korpus literatury kościelnej, który z jednej strony używany jest nadal (np. w nabożeństwie), z drugiej zaś książki te są często nieznane lub niedostępne dla czytelników, badaczy i teologów prawosławnych na całym świecie. Wynika to z różnych powodów. Zdecydowana większość książek wydawana była cyrylicą (język cerkiewno-słowiański, rosyjski, ukraiński, białoruski). Ponadto aktywną działalność wydawniczą

prowadziły zarówno organizacje kościelne, jak i świeckie, wydając swoje periodyki i inne publikacje o tematyce kościelnej.

Wstępne badania autora pokazują, że tylko w okresie od 1923 do 1939 r. pod umiejętnym kierownictwem Prawosławnej Metropolii Warszawskiej wydano ponad 2587 tytułów książek, broszur, czasopism, rozmaitych ulotek, ikon itp. Z najbardziej wstępnych wyliczeń wynika, że warszawska Drukarnia Synodalna była jednym z liderów w Środkowej i Zachodniej Europie w wydawaniu literatury prawosławnej (zob. Nikulin 2023).

Drukarnia Synodalna starała się dotrzeć do wszystkich grup polskiego prawosławia. Książki ukazywały się więc w języku polskim, czeskim, ukraińskim, rosyjskim, białoruskim i cerkiewno-słowiańskim. Niektóre publikacje były przeznaczone dla duchowieństwa i inteligencji kościelnej, inne były rozprowadzane wśród zwykłych mieszczan i mieszkańców wsi. Osobno wydawano podręczniki, literaturę dla dzieci, publikacje naukowe dla wąskiego grona specjalistów.

Oprócz książek i broszur, aktywnie wydawano czasopisma kościelne, różnego rodzaju jednostronicowe publikacje (listy), modlitwy rozgrzeszające i wiele innych. Warszawska Drukarnia Synodalna wydawała „Więstnik Prawosławnej Metropolii” (1923–1926), tygodniki „Słowo” (1931–1939), „Woskriesnoje czenije” (1924–1939) i inne. Czasopisma te, pomimo swojego zadania oświatowego, zawierają również publikacje naukowe i naukowo-edukacyjne. Właściwie istniały dwa czasopisma naukowe — „Elpis” i „Biuletyn Bractwa Teologów Prawosławnych w Polsce”. Razem wydane zostało ponad dwadzieścia numerów. Aktywnie publikowali tam nie tylko uczeni z Polski, ale także prawosławni teologowie z całego świata. Oddzielnie należy wspomnieć o prawosławnych kalendarzach wydawanych corocznie.

Różne były nakłady publikacji Drukarni Synodalnej. Niektóre z nich mogły wychodzić w nakładzie 500 egzemplarzy. Najczęściej nakład wynosił 1000–2000 egzemplarzy. W tym samym czasie pojawiały się również publikacje, których nakład przekraczał 10 000 egzemplarzy.

Nawet jeśli przyjmiemy warunkowo, że każde wydanie ukazało się w nakładzie co najmniej 2000 egzemplarzy, okazuje się, że tylko z Drukarni Synodalnej wyszło ponad 5 milionów egzemplarzy, co nieznacznie przewyższa liczbę prawosławnych mieszkańców II Rzeczypospolitej. Oczywiście najważniejszą rolę w rozprowadzaniu odegrały parafie i ich proboszczowie. Na przykład, pismo „Woskresnoje cztienije” w 1926 r. było bezpłatnie wysyłane do każdej parafii. Trzeba dodać, że kolportaż książek wyraźnie wychodził poza granice międzywojennej Polski. Wiele numerów „Woskriesnogo cztienija”, prawie wszystkie numery magazynu „Elpis”, znajdują się w Bibliotece Narodowej Republiki Czeskiej [Praga] (Voskresnoje čtenije 2022).

1. Drukarnia Synodalna w ocenie i świadectwach ówczesnych autorów i źródeł

Pierwsze próby usystematyzowania historii Kościoła prawosławnego w Polsce w okresie międzywojennym podjęto w związku z 10. rocznicą zwierzchnictwa nad nim przez metropolitę Dionizego (Waledyńskiego). W panegirycznej książce sprezentowanej mu przez redakcję czasopism „Woskriesnoje cztienije” i „Słowo” wspomina się o początkach Drukarni Synodalnej w 1923 r., odnotowując jej pierwsze publikacje i sukcesy (Aleksij [por. bibliografia] 1937, 54). Mówi się o roli metropolity w rozwoju nauki i publikacji czasopisma „Elpis” (*Ego Blaženstvu, Blažennejšemu Dionisiu* 1933, 60). W książce arcybiskupa Aleksego (Gromadskiego) odnotowano, że Drukarnię Synodalną, finansując ją z własnych środków, założył metropolita Jerzy, który na początku 1923 r., przed śmiercią, zobaczył pierwsze dwa numery „Więstnika” Metropolii (Aleksij 1937, 40–54; Aleksij 1933, 325). Biskup Aleksy, bliski współpracownik metropolity Dionizego, podkreślił, że „drukowanie” było jego ulubionym dziełem. Aleksy wspominał, że już na soborze 27 lutego 1923 r. omawiano kwestię utrzymania Drukarni Synodalnej. W książce po raz pierwszy podjęto próbę zrozumienia początków

aktywnej działalności Drukarni Synodalnej i ukazano rolę metropolity Dionizego w tym procesie (Aleksij 1937, 40–54).

Najdokładniej działalność wydawniczą omówiono w materiałach jubileuszowych na łamach „Woskriesnego czenenija”. Całą część poświęcono roli metropolity w wydawaniu periodyków kościelnych i jego udziałowi w rozwoju działalności wydawniczej i oświatowej. Autorzy piszą: „Drukarnia jest niejako centrum życia Metropolii; jej głównym zmartwieniem, spychając inne sprawy na dalszy plan” (Čitel’ 1933, 264). Omawiane są cele i zadania działalności wydawniczej warszawskiej Drukarni Synodalnej. Po raz pierwszy został wykonany wykaz opublikowanej w latach 1923–1933. literatury. Została ona podzielona według zadań: literatura liturgiczna (często z tytułami ksiąg); literatura oświatowa, w tym różne pomoce wizualne; oddzielnie wymienione są kalendarze, czasopismo „Elpis” oraz obszerna literatura teologiczna (o różnych aspektach, w tym prawno-kościelnych). Zdaniem autorów materiału działalność oświatowa Kościoła prawosławnego w Polsce jest pomnikiem działalności metropolity Dionizego. Z przeglądu wynika, że samych ksiąg liturgicznych (w tym akatystów) wydano ponad 60 tytułów (Čitel’ 1933, 263–267; Rošinskij 1933, 267–269).

O skali działalności jednej tylko warszawskiej Drukarni Synodalnej w okresie międzywojennym świadczy „Katalog książek i broszur Warszawskiego Składu Synodalnego na 1939 rok”, wydany jako broszura reklamowa w przededniu wybuchu II wojny światowej (*Katalog książek i broszur...* 1939). Według książki w 1939 r. można było kupić prawie 400 tytułów Drukarni Synodalnej, a także wydawnictwa prawosławne z Paryża, Władimirowa, Białej Cerkwi, Belgradu, Harbina i innych miejsc.

W tym samym czasie, zapoczątkowano inną — „krytyczną” tradycję w badaniu dziejów polskiego prawosławia. Jej inicjatorem nazwać można Aleksandra Switicza, który wyemigrował z Polski przed wybuchem II wojny światowej. W jego, częściowo polemicznych, badaniach praktycznie nie ma nawet wzmianki o działalności oświatowej i wydawniczej

(Svitič 1959). Działania Aleksandra Switicza, jak będzie ukazane poniżej, wpłynęły na późniejsze rosyjskojęzyczne prace dotyczące polskiego prawosławia.

2. Współczesne badania dziedzictwa wydawniczego Polskiego Kościoła Prawosławnego

Wśród współczesnych prac poświęconych historii polskiego prawosławia szczególne miejsce zajmują badania prof. Antoniego Mironowicza, zarówno pod względem rozpiętości problematyki, jak i zakresu czasowego. W pracach z jednej strony wystarczająco dużo miejsca poświęca się międzywojennej prasie prawosławnej i edukacji (na przykład zob. Mironowicz 2005, 189–198, Mironowicz 2012), z drugiej strony nie uwzględnia się właściwie działalności oświatowej Drukarni Synodalnej (zob.: Mironowicz 2005; Mironowicz 2006; Mironowicz 2018). Ta tradycja historiograficzna znajduje również swoje odzwierciedlenie w uogólniającym artykule „Polski Kościół Prawosławny”, napisanym przez prof. A. Mironowicza dla Encyklopedii Prawosławnej, w którym nie ma wzmianek o działalności wydawniczej (Mironowicz 2020, 272–279).

W specjalnej pracy poświęconej biografii metropolity Dionizego (Waledyńskiego) praktycznie nie ma opisu jego roli w organizacji działalności wydawniczej i jej skali. W zakończeniu zaznaczono jedynie, że rozwój wydawnictw odbywał się przy nim (Dudra 2010, 119). Sytuacja zmienia się jednak na lepsze. Niedawno ukazał się katalog wystawy o metropolicie Dionizym (Waledyńskim), w którym zwrócono uwagę na działalność wydawniczą i naukową pierwszego hierarchy polskiego Kościoła prawosławnego. Autor wysoko ocenia rolę metropolity Dionizego w rozwoju nabożeństwa w językach narodowych i publikacji tłumaczeń ksiąg liturgicznych. Opowiada o czasopiśmie naukowych. Wspomniano również, że warszawskie księgi liturgiczne były aktywnie wykorzystywane w komunistycznej Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej (Michalczuk 2022, 61–63).

Dopiero od niedawna w ogólnych pracach dotyczących dziejów polskiego prawosławia coraz więcej uwagi poświęca się działalności wydawniczej okresu międzywojennego. Przykładem jest opracowanie „Cerkiew Prawosławna w Polsce” ojca Tomasza Stempy wydane w 2016 roku. Autor, wykorzystując znane już fakty, stara się dokonać przeglądu różnych jej aspektów. Nie udaje się jednak ocenić skali tego zjawiska. Podsumowując przegląd, autor pisze, że w latach 1923–1939 wydano ponad 50 tytułów książek (Stempa 2016, 238–242), choć według najbardziej nawet minimalnych szacunków Drukarnia Synodalna wydała ich prawie 10 razy więcej, i to bez periodyków.

Wysokiej jakości przeglądu oficjalnego prawosławnego wydawnictwa książkowego, w tym krótkiego przeglądu działalności wydawniczej poszczególnych ośrodków diecezjalnych (Wilno, Łuck, Krzemieńec, Grodno, Włodzimierz Wołyński) oraz przeglądu działalności różnych organizacji prywatnych w dużych miastach II Rzeczypospolitej, dokonał polski ksiądz Aleksy Kuryłowicz. Sporządził on także przegląd polskiej prasy prawosławnej omawianego okresu (Kuryłowicz 2000; Kuryłowicz 2004). Studium nad białoruską prasą prawosławną poświęcony jest artykuł Wiesława Iwaniuka, który bada nieoficjalne czasopisma o tematyce kościelnej (Iwaniuk 2004). Zainteresowanie tematem badań prasy prawosławnej obserwujemy i wśród specjalistów z zakresu historii polskiej prasy (zob. Krasieńska 2023).

Pewnego podsumowania badań nad periodykami prawosławnymi dokonał polski badacz A. Suławka. W swoim doktoracie poświęconym prasie rosyjskojęzycznej Polski międzywojennej, obronionym w 2018 roku, dość dużo miejsca poświęca on czasopismom prawosławnym. Ogromną wartość ma również opatrzony adnotacjami katalog publikacji, z bibliografią i wskazaniem miejsc przechowywania egzemplarzy publikacji w Polsce (Suławka 2018, 285–317).

Duże znaczenie w badaniu spuścizny wydawniczej Kościoła polskiego ma wydawnictwo seryjne „Bibliografia polska 1901–1939”, obejmujące wszystkie (w miarę możliwości) publikacje z lat 1901–1939, które

ukazały się na terenie międzywojennej Polski. Ten katalog zawiera pełny opis bibliograficzny (cyrylica jest przełożona na transkrypcję łacińską). Do tej pory opublikowano tylko połowę zamierzonych tomów (do litery „K”). Nie ma kompleksowych indeksów autorów, wydawnictw itp. Aby znaleźć w jednym tomie kilkadziesiąt publikacji prawosławnych, należy przekartkować cały tom (Wilgat 1986–2013). Cennym jest to, że „Bibliografia polska” podaje niekiedy nakład publikacji.

Tłumaczenia na język polski zabytków *Slavia Orthodoxa* w okresie międzywojennym zawarte są w katalogu „Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu *Slavia Orthodoxa*” (Kaweczka et al. 2021). Wkład w badania nad kościelnymi periodykami wniósł ojciec Grzegorz Sosna, który opracował dwa katalogi. Jeden to spis artykułów o tematyce cerkiewnej, odnoszących się do teologii i duszpasterstwa, a drugi to „Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej” (Sosna 2005; Sosna, Troc-Sosna 2017).

3. Wydawnictwa prawosławne w historiografii rosyjskiej i białoruskiej

Zainteresowanie badaniem prawosławnej działalności wydawniczej w międzywojennej Polsce istnieje także we współczesnej historiografii rosyjskiej i białoruskiej. Ogromny wkład w badanie tego problemu i jego popularyzację wnieśli J. A. Łabyncew i L. L. Szczawinskaja (pełną listę publikacji zob. w *Osnovnye raboty...* 2022). Sporządzili oni wstępne wykazy publikacji, w tym periodyków, gromadzili dzieła niepublikowane, dokonywali przeglądów twórczości poszczególnych pisarzy polskiego Kościoła prawosławnego okresu międzywojennego, podkreślali wielkie znaczenie działalności wydawniczej w Polsce, jej rozmach itp. Ich uwagę przyciągała jednak głównie działalność warszawskiej Drukarni Synodalnej (Łabyncew, Šavinskaâ 1999; Łabyncew, Šavinskaâ 2001). W 2001 roku J. A. Łabyncew i L. L. Szczawinskaja przedstawili dość kompletną

listę publikacji. Praca ma charakter wstępnego spisu, bez adnotacji, bez pełnego opisu bibliograficznego, nakładu itp. Na jej liście znalazły się 402 książki i broszury, wydane przez warszawską Drukarnię Synodalną. Dodatkowo opublikowali oni spis różnorodnych listów i seryjnych broszur — 333 publikacje (Labyncev, Šavinskaâ 2001, 95–113, 205–228). Autorzy wysoko ocenili sukces działalności wydawniczej warszawskiej Drukarni Synodalnej, podkreślając jej rolę w życiu Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej.

L.L. Szczawinskaja pod koniec lat 90. uskarżała się, że publikacje są nie tylko prawie nieznanymi czytelnikowi, ale – co najważniejsze – praktycznie nie są wykorzystywane przez badaczy teologii i dyscyplin pokrewnych (Šavinskaâ 1998, 76–77). Sytuacja nie zmieniła się znacznie w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Weźmy prosty przykład na poparcie naszej tezy. W fundamentalnym wydaniu Encyklopedii Prawosławnej znajduje się artykuł poświęcony słynnemu specjalście od muzyki cerkiewnej Iwanowi Aleksiejewiczowi Gardnerowi, w którym w bibliografii wymieniono tylko dwie publikacje wydanych w II Rzeczypospolitej — broszurę i artykuł z „Woskriesnego czenija” (Velimirovič, Zvereva 2005, 418), natomiast przeprowadzone przez nas powierzchowne badanie wykazało, że tylko w formie oddzielnych broszur w Warszawie ukazało się 7 małych wydań, nie licząc publikacji w periodykach.

Wyniki badań J. A. Łabyncewa i L. L. Szczawińskiej nie znalazły się w podręcznikach historii lokalnych Kościołów prawosławnych wydawanych w poradzieckiej Rosji (Blohin 2014, 448–463; Blohin 2022, 440–452), choć pochodzący z międzywojennej Polski prof. Konstanty Skurat wspomina o aktywnej działalności katechetycznej w parafiach (Skurat 1994, 307).

Istnieje również szereg innych publikacji o dziejach druku w Polsce oraz dotyczących historii poszczególnych periodyków (Samosûk 2012, 154–157; Bulaty 2018, 128–156).

4. Badania ukraińskojęzycznej prawosławnej działalności wydawniczej

Osobnym zagadnieniem są badania ukraińskojęzycznej prawosławnej działalności wydawniczej w II Rzeczypospolitej. Na ten temat istnieje dość dobrze rozwinięta historiografia ukraińsko- i polskojęzyczna. Nie będąc w stanie dokonać pełnego jej przeglądu, skupimy się tylko na głównych pracach. Badanie tej problematyki rozpoczęto wśród emigracji ukraińskiej, która opuściła ojczyznę w wyniku wydarzeń II wojny światowej. Dla wielu emigrantów pamięć dotycząca prawosławnej oświaty była jeszcze świeża, więc już przy pierwszych próbach zrozumienia ukraińskiego ruchu cerkiewnego stale wspomina się o prawosławnych wydawnictwach książkowych i prasie (Vlasovs'kij 1998, 9, 17). Zainteresowanie tą tematyką powróciło w Polsce i na Ukrainie po upadku reżimów komunistycznych. Ukazały się opracowania dotyczące działalności literackiej i wydawniczej zarówno w Polsce (Syrnyk 1996; Wiszka 2001), jak i na Ukrainie (Veretuk 2001). Najlepiej zbadana jest prasa ukraińska wydawana w międzywojennej Polsce. Opublikowano jej dość kompletne wykazy (Misiło 1983; Misilo 1991).

5. Podsumowanie

Mimo wysokich ocen ówczesnych autorów i źródeł oraz współczesnych badaczy, dotychczas nie przeprowadzono kompleksowego badania działalności wydawniczej Kościoła prawosławnego na terenie II Rzeczypospolitej. Dostępne prace wskazują jednak, że prawosławna działalność wydawnicza w Polsce międzywojennej miała znaczny zasięg i wpisywała się w politykę kościelną. Do tej pory, opisując dzieje polskiego Kościoła prawosławnego, badacze najczęściej uwagi skupiali na relacjach Kościół–państwo, pomijając znaczącą warstwę ówczesnego życia kościelnego, a być może najbardziej niezauważonym sukcesem polskiego Kościoła pozostaje właśnie działalność wydawnicza.

Oczywiście pierwszym pytaniem, przed którym staje badacz spuścizny wydawniczej Kościoła prawosławnego w Polsce w okresie

międzywojennym, jest ogólny katalog publikacji. Jak dowiedziono powyżej, nie istnieje kompletny spis wydań warszawskiej Drukarni Synodalnej, a przecież projektami wydawniczymi zajmowały się, tak poszczególne diecezje, jak i różnego rodzaju organizacje prywatne. Istnieją również poważne problemy z dostępnością publikacji. Niewielka część książek w formie zeskanowanej (część „Woskriesnych чтений”, 200 numerów {około 1/4 wydanych}) jest dostępna na stronie fbc.pionier.net.pl (serwis Federacji bibliotek cyfrowych Polski, katalog on-line dóbr kultury). Niestety strona jest trudna w obsłudze, opisy nie zawsze odpowiadają rzeczywistości². Naszym zdaniem utrudnia to uwzględnienie dorobku nauki teologicznej polskiego prawosławia naukowcom z całego świata. Całkowicie niezbadane pozostają zagadnienia przygotowania korpusu ksiąg liturgicznych, zasady ich redagowania itp.

Drugą ważną kwestią jest badanie historii warszawskiej Drukarni Synodalnej i innych wydawnictw, związanych ze środowiskiem prawosławnym na tle historii II Rzeczypospolitej. Pozostają niepoznane mechanizmy i zasady kościelnej polityki wydawniczej, rola w nich metropolity Dionizego, metody i obszar kolportażu publikacji, nie tylko na terytorium II Rzeczypospolitej, ale także poza jej granicami. Ciekawe mogłoby być badanie formuły wydawniczej i samej zawartości prasy i poszczególnych ksiąg. Wartościowe okazałoby się i zbadanie funkcji prasy wydawanej przez Kościół prawosławny.

Odrębnym problemem jest zakres wpływu wydawnictw kościelnych na życie Kościoła prawosławnego w Polsce. Dopiero po zbadaniu powyższych kwestii będzie można ocenić fenomen prawosławnej działalności wydawniczej na ziemiach międzywojennej Polski.

W istocie dziś można stwierdzić, że znaczenie wydawnictwa prawosławnego w II Rzeczypospolitej pozostaje niedoceniane, tak w historiografii polskiej, jak i przez historyków i teologów na całym świecie.

² Serwis FBC. Dostęp 2022.05.19. <https://fbc.pionier.net.pl/>

W związku z powyższym, konieczność systematyzacji i opracowania katalogu publikacji stanowi kluczową perspektywę badawczą.

Bibliografia

- Aleksij (Gromadskij), arhiepiskop. 1933. „Mitropolit Georgij.” *Voskresnoe čtenie* 21: 323–325.
- Aleksij (Gromadskij), arhiepiskop. 1937. *K istorii Pravoslavnojcerkvi v Pol' še za 10-letnee prebyvanie vo glave Ee Blažennejšego Dionisiâ (1922–1933)*. Vařava: Sinodal' naâ tipografiâ.
- Blohin, Vladimir S. 2014. *Istoriâ pomestnyh Pravoslavnyhcerkvej: Učebnoe posobie*. Ekaterinburg: Ekaterinburgskaâ duhovnaâ seminariâ.
- Blohin, Vladimir S. 2022. *Istoriâ pomestnyh Pravoslavnyhcerkvej: učebnik*. Ekaterinburg: Ekaterinburgskaâ duhovnaâ seminariâ.
- Bulaty, Pavel. 2018. „The life of the Orthodox Church in Western Belarus in the photos with the magazine Voskriesnoje chtienije.” *Cerkovno-istoričeskij al' manah Xpovoσ* 6: 128–156.
- Čitatel'. 1933. „Tvorčeskij pamâtnik.” *Voskresnoe čtenie* 17: 263–267.
- Dudra, Stefan. 2010. *Mitropolita Dionizy (Waledyŋski)*. Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Ego Blaženstvu, Blažennejšemu Dionisiû, Mitropolitu Vařavskomu i Volynskomu i vseâ Pol' ši, Svâšenno-Arhimandritu Počaevo-Uspenskiâ Lavry, vden' ego ūbileev: dvadcatiletneho episkopskogo (1913–1933) i desâtiletneho mitropolič' âgo (1923–1933) „Slovo” i „Voskresnoe čtenie”*. 1933. Vařava: Sinodal' naâ tipografiâ.
- Fedûkina, Elena V. 2010. „Prosvetitel'skaâ deâtel'nost' mitr. Dionisiâv (Valedinskogo) kak opredelâušij faktor v razvitii pravoslavnoj kul'tury II Rečipospolitoj.” W *Ežegodnaâ bogoslovskâ konferenciâ Pravoslavnogo Svâto-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta*, tom 1, nr 20, 327–331. Moskva: Pravoslavnyj Svâto-Tihonovskij universitet.
- Iwaniuk, Wiesław. 2004. „Białoruskie wydawnictwa cerkiewne w II Rzeczypospolitej.” W *Prawosławne oficyny wydawnicze*

- w Rzeczypospolitej*, red. Antoniego Mironowicza, Urszuli Pawluczuk i Piotra Chomika, 212–224. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kawecka, Agata *et al.* 2021. *Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu Slavia Orthodoxa*, red. Ivan Petrow (Series Ceranea 7). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Katalog książek i broszur Warszawskiego składu synodalnego na 1939 rok.* 1939. Warszawa: Drukarnia Synodalna.
- Kraśńska, Izabela. 2023. „Wyznawcy prawosławia w Drugiej Rzeczypospolitej w dyskursie prasowym «Przeglądu Prawosławnego» (1939).” *Studia Etckie* 3: 285–306. <https://doi.org/10.32090/SE.250314>
- Kuryłowicz, Aleksy. 2000. „Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej.” *W Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. Piotr Chomik, 138–139. Białystok: Zakład Historii Kultur Pogranicza Instytutu Socjologii UwB.
- Kuryłowicz, Aleksy. 2004 „Prawosławne oficyny wydawnicze w II Rzeczypospolitej.” *W Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, red. Antoni Mironowi, Urszula Pawluczuk, Piotr Chomik, 199–211. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Labyncew, Ūrij A., i Larisa L. Šavinskaâ. 1999. *Belorussko-ukrainsko-russkaâ pravoslavnaâ knižnost' mežvoennoj Pol' ši. Issledovaniâ i publikacii po materialamèkspedicii 1996 g.* Moskwa: “Indrik”
- Labyncew, Ūrij A., i Larisa L. Šavinskaâ. 2001. *Pravoslavnaâ literatura Pol' ši (1918–1939 gg.)*. Minsk: Nacional' naâ biblioteka Belarusi.
- Michalczuk, Witali. 2022. *Metropolita Dionizy Waledyński wielki hierarcha i prawosławny obywatel Rzeczypospolitej — biografia w rzeczach, fofografiach i archiwaliach*. Kraków: Skriptum.
- Mironowicz, Antoni. 2005. *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

- Mironowicz, Antoni. 2006. *Kościół prawosławny w Polsce*. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne.
- Mironowicz, Antoni. 2012. „Białoruskie wydawnictwa cerkiewne w II Rzeczypospolitej.” W *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga Jubileuszowa dedykowana Ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, red. Irena Wodzianowska i Hubert Łaszkiwicz, 347–356, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Mironowicz, Antoni. 2018. *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*. Białystok: Agencja Wydawnicza EkoPress.
- Mironowicz, Antoni. 2020. „Pol’skaâ Avtokefal’naâ Pravoslavnaâ Cerkov’.” W *Pravoslavnaâ ênciklopediâ*. Tom 57. Moskva: CNC «Pravoslavnaâ Ênciklopediâ»: 272–279.
- Misilo, Êvgen. 1991. *Bibliografiâ ukraïns’koï presiv Pol’â (1918–1939) i Zahïdno-Ukraïns’kij Narodnij Respublicì (1918–1919)*. Edmonton: Vidavnictvo Kanads’kogo ìnstitutu ukraïns’kihstudij (Al’berts’kij universitet).
- Misiło, Eugeniusz. 1983. *Spis tytułów prasy ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: IBL PAN.
- Nikulin, Ivan. 2023. „Ile publikacji wydała warszawska Drukarnia Synodalna? (Wstępny przegląd wydań 1923–1939)” *Elpis* 25: 87–92. <https://doi.org/10.15290/elpis.2023.25.09>
- „Osnovnye raboty L.L. Šavinskoj za 1990–2011 gg., posvâšennye vostočnoslavânskimi literaturam i istorii knižnoj kul’tury.” Nd. *Šavinskaâ Larisa Leonidovna*. Dostęp 2022.05.19. <http://shchawin.narod.ru/spisShch.htm>
- Rošinskij, Ŭrij. 1933. „Desât’ let.” *Voskresnoe čtenie* 17: 267–269.
- Samosûk, Nadežda Viktorovna 2012. „Pravoslavnye sinodal’nye izdaniâ v kul’ture Zapadnoj Belarusi, 1921–1939 gody.” *Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta. Seriâ E. Pedagogičeskie nauki* 15: 154–157.

- Šavinskaâ, Larisa L. 1998. „Knižnyj repertuar krupnejšego pravoslav-nogoizdatel'skogo centra mežvoennoj Pol'si — Varšavskoj Sino-dal'noj tipografii.” *Slavânovedenie* 1: 76–88.
- Skurat, Konstantin E. 1994. *Istoriâ Pomestnyh Pravoslavnyh Cerkvej: Učebnoe posobie, v 2 t.* Moskva: Russkie ogni.
- Sosna, Grzegorz. 2005. *Kratkij ukazatel' slovarnyh statejcerkovno-bo-goslužebno-pastyrskogo haraktera.* Bel'sk Podlâšskij/Ryboly: Po-lecealne studium ikonograficzne.
- Sosna, Grzegorz i Antonina Troc-Sosna. 2017. *Hierarchia, kler i pra-cownicy Kościoła prawosławnego w XIX-XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej.* Wydanie II, poprawione i uzupełnione. Warszawa/Bielsk Podlaski: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Stempa, Tomasz. 2016. *Cerkiew Prawosławna w Polsce (illustrowana historia).* Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Suławka, Adam R. 2018. „Prasa rosyjska i rosyjskojęzyczna w II Rze-czypospolitej (1918-1939).” Rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski.
- Svitič, Aleksandr K. 1959. *Pravoslavnaâ Cerkov' v Pol'se i ee avtokefaliâ.* Buènos Ajres: Naša Strana.
- Syrnyk, Marek. 1996. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnic-two.* Wrocław: Krynica Design Studio.
- Velimirovič, Miloš Milorad i Svetlana Georgievna Zvereva. 2005. „Gard-ner Ivan Alekseevič.” W *Pravoslavnaâ ènciklopediâ.* Tom 10. Moskva: CNC «Pravoslavnaâ Ènciklopediâ»: 416–418.
- Veretûk, Oksana. 2001. *Ukraińs'ke literaturnežittâ u mižvoènnij Pol'si. (Vidannâ. Postati. Ukraïns'ko-pol's'ki literaturni kontakti).* Ter-nopil': Ternopil's'ka krajova organizaciâ Nacional'noi Ligi ukraińs'kih kompozitoriv.
- Vlasovs'kij, Ivan. 1998. *Naris istorii Ukraïns'koïpravoslavnoï Cerkvi, t. IV, č. II, reprintne vidannâ.* Kiïv: Ukrainskaâ Pravoslavnaâ Cerkov' Kievskego Patriarhata.

„Voskresnoje čtenije.” 2022. *Databáze Národní knihovny ČR*. Dostęp 2022.05.19. https://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000506381&local_base=SLK

Wilgat, Janina, red. 1986–2013. *Bibliografia polska 1901–1939*. Tom 1–15. Wrocław; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Wiszka, Emilian. 2001. *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXVI

Zeszyt 3

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

WARSZAWA 2024

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ucz. – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ucz. – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ucz.

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ucz. – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydawnictwo Naukowe ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 11,8.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

BORYS PRZEDPELSKI, MIROSLAW MICHALSKI, <i>Życie i dokonania arcybiskupa Jana Marii Michała Kowalskiego (1871-1942)</i>	435
IVAN NIKULIN, <i>Dziedzictwo wydawnicze Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w II Rzeczypospolitej — stan dotychczasowej wiedzy i perspektywy badawcze</i>	519
JERZY SOJKA, „ <i>Leuenberg Agreement</i> ” and <i>Polish Evangelical Churches</i>	535
*JERZY SOJKA, „ <i>Konkordia leuenberska</i> ” a <i>polskie Kościoły ewangeliczne</i>	*95
ABP JERZY PAŃKOWSKI, <i>Różnice i podobieństwa w rycie pontyfikalnych nabożeństw w słowiańskiej i greckiej tradycji liturgicznej. Wybrane przykłady</i>	561
TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, <i>Equal before the law or discriminated? The status of religious minorities in Poland</i>	589
WOJCIECH GIZICKI, KRZYSZTOF BANASIUK, <i>Patriotic and Religious Attitudes among a Select Group of Poland’s Territorial Defense Force Soldiers</i>	627
Wykaz autorów	643

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

ARTICLES

BORYS PRZEDPELSKI, MIROSLAW MICHALSKI, <i>Life and accomplishments of the archbishop Jan Maria Michal Kowalski (1871-1942)</i>	435
IVAN NIKULIN, <i>The publishing heritage of the Polish Autocephalous Orthodox Church in the Second Polish Republic — the state of knowledge and research perspectives</i>	519
JERZY SOJKA, „ <i>Leuenberg Agreement</i> ” and <i>Polish Evangelical Churches</i>	535
*JERZY SOJKA, „ <i>Leuenberg Agreement</i> ” and <i>Polish Evangelical Churches (polish version)</i>	*95
ABP JERZY PAŃKOWSKI, <i>Similarities and Differences in the Rite of Pontifical Services in the Slavic and Greek liturgical traditions. Sample selections</i>	561
TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, <i>Equal before the law or discriminated? The status of religious minorities in Poland</i>	589
WOJCIECH GIZICKI, KRZYSZTOF BANASIUK, <i>Patriotic and Religious Attitudes among a Select Group of Poland’s Territorial Defense Force Soldiers</i>	627
List of authors	643

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Borys Przedpelski, b.przedpelski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Mirosław Michalski, m.michalski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Ivan Nikulin, nikulinjan@gmail.com, ul. Pułaskiego 36, 15-338 Białystok

Jerzy Sojka, j.sojka@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Abp Jerzy Pańkowski, j.pankowski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Tadeusz J. Zieliński, t.zielinski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Wojciech Gizicki, wgizicki@kul.pl, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin

Krzysztof Banasiuk, krzysztofbanasiuk@o2.pl, Parafia Ducha Świętego w Siedlcach, ul. Brzeska 37, 08-110 Siedlce